

לק"י

הלכות הלל למהרי"ץ

מתוך פסקי מהרי"ץ עם בארות שלמה, הל' חנוכה ופורים, שיראה אור בקרוב אי"ה

מפתח הסימנים

- א. היכא דנהוג נהוג בענין קריאת ההלל.
- ב. מקורות וטעמים לקירוי ההלל.
- ג. הוא אומר ברוך הבא, והם אומרים בשם ה'.
- ד. אין הציבור אומרים ברוך הבא, אלא הש"ץ לבדו.
- ה. כיצד מצות קריאת ההלל בי"ט.
מי שענה הללויה בלא כוונה, או שלא שמע כל הדיבור מהש"ץ.
דברי סיום, ומפתח לנושאים נוספים שנידונו בהערות.

א. **היכא דנהוג נהוג בענין קריאת ההלל** (שו"ת פעולת צדיק חלק א' סי' נ"ו)
כתבו התוספות פרק לולב הגזול דף ל"ח ע"ב ד"ה הלפְּתָא גִּיבְרִינְתָא איכא למשמע
ממנהגא דהלילא וכו', ומה שאין אנו נוהגין עכשיו לעשות כן, משום דמנהגא קרי ליה.
והיכא דנהוג נהוג, והיכא דלא נהוג לא נהוג עכ"ל^א:

ב. **מקורות וטעמים לקירוי ההלל** (תכלאל עץ חיים חלק ב' דף ל"ה ע"ב)
המנהג בכאן מימי קדם בקריאת ההלל בימים שגומרים בהם את ההלל, כך הוא. מתחיל
ש"צ הללויה, והצבור אומרים הללויה. והוא אומר הללו עבדי ה', והצבור עונים אחריו
הללויה. ועל דרך זה עד אודך כי עניתני וכו'^ב:

בארות שלמה

^א **ונלמד** מכאן תוקף המנהגים כמש"כ רבהמ"ח בעוד מקומות מדברי התוס' אלו, כגון בתכלאל עץ חיים דף
קס"ו ע"א ד"ה ודע (ומסודר בפסקי מהרי"ץ הל' מגילה סו"ס ל"ח). **אי** נמי הלכתא דדינא קתני שאנו נוהגים
בקירוי ההלל, ובא לסייעו מהתוס' שכתבו היכא דנהוג נהוג, כלומר ויחזיקו במנהגם, הגם שפירשו בתוס' שם
אופן אחר במנהגא דהלילא והוצרכו ליישב חילופי המנהגים. ופשוט שמנהג הנז' בגמ' הוא העיקרי והמוסמך
שבכולם:

^ב **פיסקא** זו מועתקת משו"ת פעולת צדיק ח"א סי' מ"ח בתחילת הסימן. ומכאן ואילך סידרנו לשון רבהמ"ח
בפי' עץ חיים סביבות התכלאל סדר שחרית דפסת, וזו משנתו האחרונה שתיקן והוסיף כמה פרטים. ולהועיל
למעיינים הקפנו בסוגריים מרובעים כל מה שנוסף בתכלאל על מש"כ בתשובה, וגם הקפנו מה שהוסיף בגליון
כת"י. ושוב אין צורך לכפול הדברים בהדפסת הנוסח שבתשובה ג"כ, שהיא מהדורא קמא. כי כל הכתוב שם
שנוי כאן, ובתוספת נופך (גם פיסקא זו הראשונה, כיצד קורין את ההלל, כלולה בגוף התכלאל שסידר שם כל
מזמורי ההלל ואופן קירויים):

והוא מיוסד ע"פ מה שכתב הרמב"ם פ"ג מהל' חנוכה דין י"ב וז"ל, מנהג קריאת ההלל בימי חכמים הראשונים, כך היה. אחר שבירך הגדול שמקרא את ההלל, מתחיל ואומר, הללויה. וכל העם עונין, הללויה. וחוזר ואומר, הללו עבדי ה'. וכל העם עונין הללויה וכו'. וכן על כל דבר ודבר, עד שנמצאו עונין בכל ההלל הללויה קכ"ג פעמים, סימן להן שנותיו של אהרן^ג. וכן כשהקורא מגיע לראש כל פרק ופרק הן חוזרין ואומרין מה שאמר, כיצד וכו' כמו שרשמנו כאן^ד. וסיים שם, זהו המנהג הראשון, ובו ראוי לילך. אבל בזמנים אלו ראיתי בכל המקומות מנהגות משונות בקריאתו ובעניית העם, ואין א' מהם דומה לאחר, עכ"ל:

וכתב המגיד משנה ז"ל שם, נמצאו עונין קכ"ג וכו', כן הוא במדרש תלים [מזמור כ"ב]. וכתב המעשה רקח ז"ל שלא מצא זה במדרש, ואהימנותיה קא סמיכנא^ה עכ"ל. [ובתוס' יום טוב מס' סוכה פ"ה^ו כתב, דהרב כ"מ לא זכר מקומו איה, ואני מצאתיו במס' סופרים פרק ט"ז^ז עכ"ל]. ואני הצעיר מצאתיו [במדרש תלים מזמור כ"ב, גם] בירושלמי דשבת פרק כ"א^ח א"ר יהושע בן לוי, מן יומאי לא אסתכלית באגדתא, וחד זמנא אסתכלית וכו', קכ"ג פעמים עונין הללויה, כנגד שנותיו של אהרן קדוש ה'. הללויה הללו אל בקדשו^ט, לאהרן קדושו, לאהרן קדוש ה' ע"כ. [ופי' י"מ^י ז"ל, כלומר, הללו לאל כנגד שנות קדושו דהיינו אהרן, כדכתיב לאהרן קדוש ה'. ובשחר טוב^י גרסי' יראו את ה' קדושו^י, זה אהרן. ולפי זה קרי עניית הללויה יראת ה'^י, והכי קאמר, יראו את ה' כנגד שנות

בארות שלמה

^ג **המפורשות** בפי' מסעי (במדבר ל"ג, ט"ל) ואהרן בן שלש ועשרים ומאת שנה במותו וכו'. ואין זה סימן סתם, אלא סיבת הדבר ופנימיותו, אשר אתה מראה בס"ד לקמן ס"ק י"ח סוד"ה וסייעתא. ועם כל זה אין המניין לעיכובא, כגון אם טעה הש"ץ ואמר שתי פיסקות יחד, שהרי ענו הציבור הללויה על הכל:

^ד **בגוף** התכלאל (עץ חיים ח"ב מדף ל"ה ואילך):

^ה **תיבות** אהימנותיה וכו' ליתא במ"ר:

^ו **סוף** משנה ב':

^ז **הלכה** י"ב:

^ח **ט"ז** כצ"ל, בדף ע"ט ע"ב. או שצ"ל פרק כ"ד דהיינו פ' כל כתבי:

^ט **תהלים** מזמור ק"ן:

^י **שם** ק"ן, ט"ז. ופירשו רד"ק וראב"ע שנאמר בו ואת הקדוש והקריב אליו וכו' אשר יבחר ה' הוא הקדוש (במדבר ס"י ט"ז פסוק ה', ז'). ורבהמ"ח בפי' סדר עבודה (תכלאל ע"ח ח"ג דף צ"ג סוף ע"א) הביא את הפסוק ויבדל אהרן להקדישו קדש קדשים (דברי הימים א' כ"ג, ג'). ועיו"ש שהיה מאב ואם מוכתרים בכתר לוי, ובדברינו לקמן ס"ק ל"א:

^{יא} **יפה** מראה, על הירושלמי שם:

^{יב} **מזמור** כ"ב הנ"ל:

^{יג} **תהלים** ל"ד, י'. ודקדוק נאה בפסוק זה נכתוב בס"ד לקמן סוס"ק ל"ד:

^{יד} **הוצרך** ב' יפה מראה לפרש כן לפי נוסח המדרש במהדו' שלפניו. ובמהדו' מדוייקת (בובר) מפורש היטב וז"ל, כנגד שנותיו של אהרן, ומה טעם, יראי ה' הללוהו, וכתבי יראו את ה' קדושו, ואהרן נקרא קדוש שנאמר (ו)לאהרן קדוש ה'. ונוסחא זו הביא גם בסידור הרוקח דף ר"ח, א"כ כבר פירשו חז"ל הרמז בתיבת יראו לעניית הללויה. וזה טעם נוסף להעדיף הקירוי מקריאת הציבור יחד, וכמו שיתבאר להלן סעיף ה'.

והפסוק הוא בהמשך מזמור זה עצמו (תהלים כ"ב, כ"ד), וכתוב עליו במדרש שוחר טוב ובילקוט רמז תרפ"ח, יראי ה' הללוהו, אלו הכהנים. כל זרע יעקב כבדוהו, אלו הלויים וכו'. הרי שיראת ה' היא כלפי הכהנים, דהיינו עניית הללויה כנגד שנות אהרן, ומהטעמים שמבאר רבהמ"ח והולך. כל זרע יעקב, לכלול כל

קדושו דהיינו אהרן עכ"ל]. ומביאו בעל ס' אמרי בינה^{טו} דף ע"ז ע"א, וסיים בה כי על כן זכרו רמב"ם בהלכות הלל דחנוכה עכ"ל:

ומנהג זה מנהג קדמונים דקדמונים, כמעט מימי הבית, כמקובל בידנו מאבותינו שכל מנהגותינו בעניני התפילות מימות חרבן בית ראשון^{טז}. ולזה תמצא שליפיו והדרו ונעמו של מנהג זה קלסיה אביר ישראל הרמב"ם ע"ה באמרו שראה מנהגים שונים בענין קריאת ההלל, ומנהג זה מנהג חכמים ראשונים, ובו ראוי לילך^{טז}. וחיליה עליו

בארות שלמה

שבת לוי גם שאינם כהנים, ואינם נקראים זרע לוי אלא זרע יעקב, כי הם המשוררים שירי דוד כנגד שנות יעקב (שו"ר במהדו' בובר שנדרשים הכהנים עם הלויים בזרע יעקב, ויראי ה' אלו גרי הצדק). וכמו שנתבאר במדרש דלעיל, קמ"ז מזמורים שבס' תהלים, כנגד שנותיו של יעקב אבינו. מה טעם, ואתה קדוש יושב תהלות ישראל. וקמ"ג פעמים שעונין אחר הקורא את ההלל הללויה וכו' כדאיתא בפנים. והכי איתא במדרש על מזמור יאמר נא ישראל (קכ"ד) וב"ר פרשה ס"ח סוסי"י י"א ופרשה ע"ד סי' י"א וז"ל, ר' שמואל ב"נ אמר, כל ספר תהלים היה [יעקב אבינו] אומר, ואתה קדוש יושב תהלות ישראל, ישראל סבא. ולקמן ה' מגילה ס"ק קס"ה תתבאר בס"ד תפילת יעקב במזמור זה דיאמר נא ישראל. ועל הגמ' בבא בתרא סו"ד י"ד שפירשו י' זקנים שכתב דוד ספר תהלים על ידס, ואין יעקב אבינו בכללם, י"ל שעיקר הדבר ושרשו להלל ולהתפלל בשיר וזמר מיעקב אבינו הוא. או שרומז ישראל סבא על פי מידתו, שחקוקים פניו בכסא הכבוד.

ומניין קמ"ז המזמורים יתבאר היטב לקמן בס"ד, עם ראשי הפרקים ששונים אותם הציבור בקריאת ההלל. ועל קע"ה שנותיו של אברהם אבינו אמרו במדרשים הנ"ל שכנגדם קע"ה פרשיות בתורה שכתוב בהם דיבור ואמירה וציווי, ומה טעם, עלית למרום וכו' לקחת מתנות "באדם". ומסיים במס' סופרים, הלכך קבעו קע"ה סדרים בתורה בכל שבת ושבת עולת תמיד ע"כ. ור"ל שסמכו ע"ז לקבוע קע"ה פרשיות, והיינו לבני מערבא דמסקי לאורייתא בתלת שנין כבמס' מגילה דף כ"ט ע"ב (או מעט יותר מג' שנים, כי כמה חלוקות וחשבונות נמצאו בקריאתם ואכמ"ל). ומכל מקום אין זה עיקר הדרשא, רק דיבור אמירה וציווי דאמר ברישא, כלומר מתוך שש מאות וס"ט פרשיות שבכל התורה (שפירטס הרמב"ם בהל' ספר תורה פרק ח', ועליהם יש להוסיף פרשה ראשונה שבכל חומש וחומש, כי הרמב"ם לא מנה אלא הרוחים שבין הפרשיות) נמצאו הלשונות דיבור וכו' בקע"ה פרשיות, כדמפרש לקחת מתנות באדם דהיינו אברהם. ויש להוסיף ולרמוז כן גם בפסוק (בראשית י"ח, י"ט) כי ידעתיו למען אשר יצוה וכו' ושמרו דרך ה' וכו' למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו. פירוש, לפי שאברהם ציוה על בניו וביתו אחריו לשמור דרך ה', לפיכך זכה והביא עליו ה' את הדיבורים בתורה כנגד שנותיו:

^{טו} **במאור** עינים לר' עזריה מן האדומים, פרק ט"ו. וקאי אירושלמי דלעיל, כי כל המוסגר בינתיים תוספת היא ממהדו' בתרא וכנזכר בדברינו לעיל ס"ק ב':

^{טז} **כדאמר** בגמ' [מגילה י"ז ע"ב] תפילות אנשי כנה"ג תיקנום, והבן [הגהות מיוחסות להר"ד נכד רבהמ"ח]. וזמנם אחר שחרב בית ראשון כנודע, וכמש"כ רבהמ"ח בעץ חיים ח"ג דף ע"א ע"ב שמקובל בידנו מנהגי אבותינו "כמעט" מימות החרבן. ועיין בארות משה [הל' ראש השנה דף קל"ב קל"ג], והרמב"ם פ"א מתפילה ה"ד, ושו"ת עולת יצחק ח"ג סוף דף ת"ק.

וכוונת רבהמ"ח שמנהגינו לקרות את ההלל, קדם גם לזמן הרמב"ם, ומנהגים רבים אחרים כן בשגם הרמב"ם העלם בחיבורו. והדבר גלוי וידוע כי כך היה מנהג כל בתי כנסיות בעיר צנעא, עד לפני פחות משלש מאות שנה, שהנהיג אז מהר"ד חותר בקהלו לקרות ההלל כולם כאחד וכמו שיבוא בס"ד לקמן ס"ק מ"א. ואף מהרד"ם שהסכים לדבר, פתח ברביד הזהב סי' י"א וכתב, המנהג במקומות אלו מימים קדמונים לקראו כמו בימי חכמי התלמוד. ולנגד שינוי המנהג עמד רבהמ"ח המקרה עליותיו ותומך יסודותיו בנגלה ובנסתר, וסתר טענותיהם של המחודשים לקרותו יחד כמו שיתבאר להלן בס"ד:

^{טז} **בשושנת** המלך ה' יו"ט סי' ד' שם העתיק בקיצור עניני ההלל שסידרנו כאן כתב, ומפני זה שבחו הרמב"ם למנהג זה "יותר מכל המנהגים" ע"כ. וכמו שיתבאר טעמו לפנינו בס"ד:

השלום הוא משום דאשכחן בגמ' סוכה פ' לולב הגזול דף ל"ח ע"ב נתפרש שם מנהג זה^ה. וגם חכמי המשנה רמזו מנהג זה, **האחד** במסכת ראש השנה פ"ד^ט דתנן התם,

בארות שלמה

^ה **קצת** העניינות והכפילות נתפרשו בגמ', ופי' רש"י שהיו נוהגין בימי רבא לענות ב' פעמים הללויה ולא יותר, ולכפול הודו ואנא, והשאר אומרים עם המקרא כי בקיאים הם. וקריאת הראשונים לענות הללויה על כל דבר, שלא היו הכל בקיאים בו כשתיקנוהו תחילה ע"כ. ולכאורה לא נחלקו רמב"ם ורש"י בפי' הגמ' שהיו קוראים רוב ההלל יחד, וחכמים הראשונים שכי' רמב"ם היינו קריאת הראשונים שכי' רש"י, כלומר חכמי המשנה. רק בסיבת הקירוי נחלקו, דלרש"י בזמן שהם בקיאים א"צ לקירוי, ולרמב"ם שמקלס מנהג הראשון משמע אפי' כולם בקיאים. אלא שצ"ב הטעם לשינוי המנהג באתריה דרבא, ואיך יבוא אחריו הרמב"ם ויאמר לילך במנהג הראשון נגד התלמוד. גם סוף דבריו שראה "בזמנים אלו" מנהגות משונות וכו', מורה שבדורות הקודמים לו נהגו כמנהג הראשון. עוד יתבאר לקמן דחכמים הראשונים שכתב רמב"ם הם אמוראים, לא תנאים דמיייתי רבהמ"ח ואזיל. ואמנם מדבריו כאן מוכח שהוציא הרמב"ם דבריו מהגמ', וכ"כ מהר"ש חלם במרכבת המשנה על הרמב"ם פ"ג הי"ב שהוא חולק על רש"י. ותליא באשלי רברבי שכי"כ ר' אברהם מן ההר בחידושו לגמ', ועל פי' רש"י כתב, איני יודע מאין לו שהראשונים היו רובן עמי הארץ, והאחרונים כולם יודעים את התורה. ודעת הר"ם [במז"ל] דממנהג הראשונים קאמר רבא וכו' ומספר איך נהגו וכו' ופירש עונין אחריו הללויה על כל דבר ודבר, חוץ מראשי פרקים עכ"ל הר"א מן ההר. וכך פירשו הסוגיא גם בס' השולחן לתלמיד הרשב"א, והמאירי, והרי"ף ו' גיאת, שעדיין נהגים היו בימי רבא לענות הללויה על כל הסדר. ומבואר בדברי הריצ"ג שכך השתלשל המנהג עד זמנו לקרות ההלל בלילי פסחים עכ"פ, שהביא בהל' הלל (ריש חלק ב') משנת כיצד אמרו שירה ומדרש תהלים, ועל הלכתא גיברותא דרבא כתב ש"מ יש מנהג שהגדול קורא ועונין אחריו הללויה וראשי פרקים, ומסיים, הרי אתה למד שאחר כל דבר ודבר שהקורא אומר עונין אחריו הללויה, וקכ"ג פעמים הן. ואמר רבינו האי לעניין הלל שבליילי פסחים שאין מברכין לפניו כקוראין, אלא כמשוררין שירה הן, שאחד אומר דבר זה והנשארים עונין אחריו הללויה עכ"ל הריצ"ג. מקור דבריו מרבינו האי יתבאר בס"ד לקמן ד"ה ופירוש, וע"ע שם בהל' פסח דף ק', ובספר האשכול ח"ב דף צ"ב, והראב"י ח"א סי' קס"ח דף קע"ח, ואוצר הגאונים לפסחים דף קכ"ד קכ"ה ושאר ספרים המצויינים שם. וליל פסח האמור, בהגדה של פסח הוא כיעויין במקורי הדברים (כלו' ולא אחרי ערבית בביהכ"ם כמנהג רבים בזמנינו. ואין אנו נוהגים בו וכדלקמן בהל' מגילה ס"ק י"ט). והקול נשמע בי"ת המאירי אולי מהרמב"ם בחיבור, שביאר בתחילת דף צ"ה מנהג "רבותינו" כלומר בעלי הגמ' ומפרשיה הראשונים, לקרות כל ההלל כמנהגינו ע"ש. ובעל ס' השולחן כתב בפירוש וז"ל בדף ש"ו, מנהג קריאת ההלל בימי "רבותינו שבתלמוד" כן היה וכו' ע"ש לשונו הלכות מרמב"ם, ומסיים, זהו המנהג שהיו נוהגין בו בימי "רבותינו שבתלמוד". אם כן מפרשים הם את הסוגיא כרמב"ם. וסגנון רבותינו [שבתלמוד] הוא תמורת לשונו "חכמים הראשונים" [סגנון זה מצוי ברמב"ם וכוונתו לאמוראים, או לתנאים בברייתות ובפרקי אבות, אך לא בשאר המשנה].

והמבואר בדברי ריצ"ג שקירוי ההלל הוא דרך שירה, כן מובן גם מס' העיטור שכי' בהל' הלל ח"ב סו"ד צ"ד וז"ל, מסתברא ימים שהיחיד אין גומר בהן את ההלל, היינו בשעה שהצבור היו "משוררין" וכו'. והביא עניין הקירוי ממקורותיו, כגון המשנה המובאת בפנים כיצד אמרו שירה במס' סוטה, וכ"כ המאירי לסוכה דף צ"ג ע"א. ולפי שמחלק הריצ"ג בין לילי פסחים שהיו מקרין אותו, ובין ביהכ"ם שקראוהו ביחד, חילק כן גם לעניין ברכה שקירוי בלילי פסחים הוא ייקרא דרך שירה. והאידינא שאין חילוק, כי ק"ק ספרדים ואשכנזים לעולם אומרים אותו יחד, ואנחנו מקרין בין בהגדה בין בביהכ"ם כל שגומרים אותו, א"א לחלק כן ואדרבה יש מפרשים לאידך גיסא שקריאתו בלילי פסחים ובלא ברכה מטעם שנאמר אז בתורת הגדה ולא בתורת שיר, כמו שהביא רבהמ"ח בעץ חיים ח"ב דף כ"ב ע"ב בכלל הטעמים שכתב שם למה אין מברכין לפניו. ובהגהה המיוחסת להר"ד צאלח השיג על טעם זה, מכח מה שכתב (במהדו' הרש"ף דף קכ"ב נדפס, שכתבתי. וצ"ל שכתב, כלו' רבהמ"ח מהרי"ף) לעיל מינה בשם שיר השירים רבה (פרשה ב' סי' ז') השמיעני את קולך, זו קריאת ההלל בשיר ובנועם. בשעה שישראל קורין את ההלל, קולך עולה למרום. מִתְּלָא אמר, פסחא בביתא, והלילא מתברא איגריא. ופי' המתנות כהונה וז"ל, כשאוכלים את הפסח ואומרין עליו ההלל, קולך עולה למרום ומשבר העליות והתקרות. ישמע חכם ויוסף לקח ע"כ. ובהגדת פרי עץ חיים דף שט"ו ציין עליו

בארות שלמה

אאמו"ר שליט"א לגמ' פסחים דף צ"ה ע"ב, דמפרש השיר יהיה לכם כליל התקדש חג (ישעיה ל', כ"ט) כמו שאתם נוהגים לשורר כליל התקדש חג, דהיינו לילי פסחים.

ופירוש הריצ"ג למשוררין שירה שכי רב האי, דהיינו קירוי מפי אחד ועניית הללויה מפי הנשארים, יש מקום לטעות בו שאינו על דעת רב האי, כי הוא נובע מתשובתו הנדפסת בשע"ת סי' ק"ב על הלל בלילי פסחים שטעון ברכה לאחריו ואין טעון ברכה לפניו, ולא כתב שם אלא שאומרים אותו בתורת שירה ותו לא מיד. ברם דברים הסתומים בתשו' זו פירשם הריצ"ג, והם מפורשים גם בסידור רס"ג דף קמ"ז, שעונן הללויה על כל פיסקא. וברשימות כת"י אאמו"ר שליט"א הביא מפי רס"ג לישעיה סי' ב' שכתב, אפשר שפירם אמרה את השירה פסוק פסוק, שהיא י"ח פסוקים, והנשים עונות על כל פסוק שירו לה' וגו'. וכן עושה הש"ץ, אומר ברכה משמונה עשרה, ועונים הציבור אחר כל ברכה אמן [וע' ברכות דף כ"ח ע"ב. שייך]. וכן בקריאת ההלל בפסח עונים במקצתו אצל כל פסוקא הללו יה, ובמקצתו אצל כל פסוקא הודו לה' כי טוב [כמש"כ בסידורו ומובא לקמן ס"ק כ"א] עכ"ל מועתק. ובתורה שלמה פ' בשלח דף קנ"ט הערה רל"ט הובא משם רס"ג בסגנון אחר וז"ל, ותען [להם] מרים, היא אמרה להם פרק אחד, והם ענו אחריה על כל פרק וכו'. ויחוייב ג"כ שהיתה מרים אומרת השירה פסוק פסוק, שהם שמונה עשרה, והנשים ענו אחריה שירו לה' וגו'. וכן עושה שליח ציבור שהוא אומר ברכה משמונה עשרה, והעדה עונה על כל ברכה אמן. וכן בקריאת ההלל בפסח שעונים אחרי מקצת הפסוקים (הללו ה') (הללו יה) ואחרי מקצתם (אודה) (הודו) לה' כי טוב ע"כ. י"ח פסוקי השירה שכתב, אזיל בשיטתיה שה' ימלוך הוא סוף השירה וכדלקמן בהל' מגילה ס"ק ס"ב ד"ה הואיל. והפסוק הי"ט שהוא כי בא סוס פרעה, ובו י"ט תיבות, אולי כנגדו תיקן שמואל הקטן ברכת המינים שהיא הברכה הי"ט. אחר כתבי שמעתי מאאמו"ר שליט"א [בשיעור קדושים ה'תשע"ו] שפסוק זה דתן ואבירם אמרוהו, והדברים כפתור ופרח כי בברכה זו אנו מבקשים לאבד את המשומדים והמינים והמוסרים, כרשעים אלו שאבדו מתוך הקהל (בפי קרח, במדבר ט"ז, ל"ג). ודאתאן עלה מנהג הקירוי בלילי פסחים, מצאנוהו שגיא כח עד זמנם של רב סעדיה ורב האי סוף גאוני בבל, גם בגלות ספרד עד זמנו של הריצ"ג כנראה מדבריו שלא שינו אלא בביהכ"נ. ועל פיו פירשו הם וסיעת הראשונים הנ"ל מנהגא דהלילא והלכתא גברותא דרבא.

ולדעתם ולדעת הנמשכים אחריהם, אשר שמעו את שְמַע המנהג הזה ומניין קכ"ג הפיסקאות, פירוש הסוגיא פשוט הוא על פיו שעונים הללויה על כל דבר ודבר. ולא נקט רבא כי אם קצתם, ללמוד ההלכות מהם. ואין להקפיד אם מביא פסוק זה או אחר, משא"כ לפי רש"י שכך הוקבע המנהג, ועשו הסימן בהודו אע"פ שאינו הפרק הראשון כיעויין בתוד"ה מכאן, ולרמב"ם ניחא טפי דדוגמא בעלמא נקט וכופלים היו כל ראשי הפרקים. ולשיטת רש"י אפשר לתרץ דאותם הפיסקאות הנזכרות במשנה שם דף ל"ז ע"ב שבהן היו מנענעים, בהן קבעו גם לכפול, כדי ליתן הלולב למי שאין לו וינענע בפעם השנית. וענין קרוב לזה הביא אאמו"ר בשי"ע המקוצר ח"ג סי' קי"ח דף רמ"ב הערה י"ז ע"ש [שו"ר שבזו הדרך דרך ב' ערוך לנר וכתב שילמדו סדר הנענוע מהמקרא]. וע"ע במאירי שהרגיש בקושיא זו ומבאר הלימודים מפסוקים אלו דווקא, ולקמן סוד"ה וכמה. גם ממשנתנו יש ללמוד שסיבת הקירוי כרמב"ם, דגרסינן מי שהיה עבד או אשה או קטן מקרין אותו, עונה אחריהן מה שהן אומרים, ותבא לו מארה. אם היה גדול מקרא אותו, עונה אחריו הללויה. ונתקשו בה המפרשים אמאי לייט עלה התנא ברישא יותר מבסיפא, דבתרוייהו יצא י"ח והוא בלתי בקי לפי רש"י. והרמב"ם מפרשה בריוח שמצוות ההלל בקירוי אפי' לבקיאם, ומה שפי' רש"י דלא הוצרך לקטן וכיו"ב אלא משום שלא למד, ואם למד מבזה את קונו לעשות שלוחים כאלה, תפסו עליו התוס' דלאו משום שלא למד, אלא משום שעושה שלוחים כאלה (כן מובן למענין גם בתוספי הרא"ש, וכעין זה פי' מהר"ם ומגיה בתוס' ע"ע) וכוונתם שאם החיסרון במה שלא למד, הרי גם בקירוי הגדול לא למד לשיטתם שהבקי קורא בעצמו. אכן לשני הפירושים קשה כי אין אלו "שלוחים", אלא מסייעים שיקרא אחריהם בעצמו פיסקא פיסקא, וקריאה מעלייתא היא כמש"כ הר"ן בדומה לזה ויובאו דבריו בס"ד להלן ס"ק מ"ז ד"ה ובר. וזה מכריחנו לפרש דהקפידא על מה שלא למד, וכמו הברייתא שהביאו ע"ז בגמ', באמת אמרו בן מברך לאביו וכו' אבל אמרו חכמים תבא מאירה לאדם שאשתו ובניו מברכין לו. ועוד אמרו בירושלמי (דף ט"ז ע"א) תבוא מאירה לבן עשרים שהוא צריך לבן עשר. הרי שאין הקפידא אלא על בורותו שלא למד, ומינה דבקירוי הגדול

בארות שלמה

טוב וישר לענות הללויה אפי' הוא בקי. והר"ן דוחק ומוקי אנפשיה שכי' (על הרי"ף דף י"ט ע"א) דרך הגדול לקרות אפי' לבקיאין, וזו ראייה גדולה לרמב"ם וסיעתו שאין למנוע הקירוי אפי' כולם בקיאים. ומ"מ נידון הברייתא בברכה שמברך הקטן עבור הגדול חמיר טפי, שנמצא המחוייב בדבר מוציא עצמו בברכת הפטור, משא"כ בהלל שהוא חוזר אחריו פיסקא פיסקא. ואולי זה טעם הרמב"ם שלא הזכיר הקפדת חז"ל בקירוי קטן שהגדול חוזר אחריו וקורא כל ההלל, רק בהל' ברכות (פ"ה ה"ט"ו) שהוא מוציאו י"ח. ומצאנו שהרי"ף וריצ"ג גורסים מכאן שגדול מקרא אותו וכו' מכאן "שקטן מקרא אותו" ועונה אחריו הללויה, לא כגי' הגמי שלנו אם היה גדול מקרא אותו, אם היה קטן מקרא אותו, ומ"מ נראה לפרש ב' הגירסאות דקירוי הגדול שעונה הללויה הוא לכתחילה, וקירוי הקטן שחוזר אחריו הוא במי שאינו יודע לקרות ההלל, ונקטו אותו הלשון בגדול ובקטן זה אגב זה.

וסייעתא שלישית לרמב"ם וסיעתו, מהלכה הראשונה שמצוה לענות הללויה, ככל שאר הלכתא גברותא בסוגיין שהן הלכות כלליות. ונאמר בה מצוה, וכן להלן שמצוה לענות ראשי פרקים, ומבואר בפשיטות ששתיהן מצוה, ושאר ילפותא. ואלו רש"י ודעימיה נדחקו בשתייהן כמו שיראה המעיין בדברינו לקמן ס"ק מ"ז ד"ה ובר. גם מסוגיית הירושלמי (סוכה דף ט"ז ע"א) נראה שהייתה עניינתם הללויה וראשי פרקים כוותן. הרי לנו חמש סמוכות לדרכו בפ"י הסוגייתא, **וראייה ששית** עלית על כולנה, קכ"ג פעמים הללויה שכתב, וכמו שהביא מקורו רבהמ"ח לעיל מהירושלמי במס' שבת ומדרש תהלים ומס' סופרים. ולא אכחד כי המובן מל' רמב"ם סימן להם שנותיו של אהרן, שאינו אלא סימן בעלמא. אך גם על מניין המצוות כתב בהקדמתו לחיבור, סימן לרמ"ח מצוות עשה אבריו של אדם, סימן לשס"ה מצוות ל"ת ימי שנת החמה. והדברים ידועים ומפורסמים שאינם סימן סתם, כדאיתא בספ"ק על פרנסת אברי הנשמה הרוחניים מרמ"ח מצוות עשה, ופרנסת הימים משס"ה מצוות ל"ת. ובס' ראשית חכמה כתב ע"ז בדף כ"ב ע"ג, מהגשמי נבין הרוחני, כל מכה שכאשר יוכה בה האדם ימות וכו' כן העון לפי גדלו ע"כ. וביאורו לפי חוזק המכה, ולפי האבר המוכה. דכוותה קכ"ג פעמים שעונין הללויה כנגד שנותיו של אהרן, אין לרפרף בפנימיות הדבר ומעלתו המבוארת היטב בסעיפים אלו. וכמו קע"ה פרשיות לשנותיו של אברהם, וקמ"ז מזמורים לשנותיו של יעקב, דקפידא נינהו כדלעיל ס"ק י"ד.

וכמה טרחו האחרונים ז"ל בחשבון המזמורים שהרי ק"ן הם בתהלים הנדפסים, והנני מרחיב קצת, בפרט מאי דשיך לראשי הפרקים שכופלים בהלל. כי קיבלנו אנחנו פיסוקם וריצופם כדברי חז"ל במסורת נאמנה מכתבת קדמונינו נע"ג, והושוו כולם בפסוק לא לנו ה' לא לנו (מזמור קט"ו) שאינו ראש פרק, אלא המשך המזמור שלפניו. ובהלל אין אנו כופלין אותו, רק עונים אחריו הללויה. וכמבואר היטב בדברי הראח"ן ז"ל ואאמור"ר שליט"א בש"ע המקוצר ח"ב סי' ע"ח דף רח"ץ הערה כ"ג, ובוזה נפלה קושיית האחרונים על הרמב"ם למה השמיט לא לנו מראשי הפרקים, כי כן האמת שאינו ראש פרק. וכבר כתבו הרד"ק ומנחת שי בתהלים ר"פ קט"ו, לא לנו, יש ספרים שאין זה תחילת המזמור ע"כ. ומה שהוא ראש פרק בתהלים הנדפסים, אפשר שנשתרבב ממה שחולקין שם את ההלל בלילי פסחים כדקיי"ל בס"י ת"ף וכנהוג, והאמת שזו חלוקת פרק אחד לשניים, אבל העושה אותו ב' פרקים מגרעות נתן ברצון וכוונת דוד המלך ע"ה שנכתוב בס"ד לקמן ס"ק נ"ב ד"ה ותן ע"ש. **אכן** מה שהשמיט הרמב"ם הודו מראשי הפרקים אע"פ שמפורש בגמ' לכפלו צ"ב, כי לא יתכן שנקט בהלכה זו (י"ג) רק שאר ראשי הפרקים שלא נתפרשו בגמ' ולא היו כופלים אותם בזמנו, שהרי ידועה כוונתו בחיבור "משנה תורה" להיות דבריו מובנים למעיין בספרו ובתנ"ך לבד, בלא צורך עיון בגמ' (גם לא בסידור וכדו'), שמטעם זה כלל את נוסח הברכות והתפילות, והגדה של פסח, ורשימת ההפטריות). ובמרכבת המשנה למהרש"ח הביא דברי הלח"מ וכפות תמרים שנתחבטו בקושייא זו ע"ע, אך דיוקו מהרמב"ם פ"ז מלולב ה"י ומשנה סוכה דף ל"ז ע"ב שמנענין בהודו לה' "תחילה" וסוף, לכאורה לא שמה מיתייא, שאם נתפוס דבריו כאן כפשוטם דהללו את ה' הוא ראש הפרק האחרון, עדיין הודו קמא פסוק שלישי הוא ושפיר מיקרי תחילה כלפי הודו בתרא. גם לא יתכן לומר שעזב הרמב"ם הודו קמא מפני הודו בתרא, כי יכול לומר בפירוש הודו לה' הראשון. וכל קביל דנא נתחבטו המפרשים בקושייא הפוכה על הגמ', שהזכיר רבא פרק הודו בלבד. ואין זה אומר אלא דרשני שבגמ' נזכר רק הודו, וברמב"ם נזכרו רק האחרים. אמנם אחר שראיתי בתאג כתובים מהסופר המובהק מהר"ר בניה הלוי (שנת ה'ר"ל ליצירה) שלא עשה ריוח

בארות שלמה

פרשה לפני הודו לה' הראשון, ועל פיו יש לפרש דברי הרמב"ם במישור שאינו ראש פרק, גם הגמ' מתורצת היטב שכבר נפלה מחלוקת בזמנם אם הוא ראש פרק או לא, ואותו נקט רבא דוקא, להשמיענו שהוא ראש פרק. והרמב"ם הלך אחר מסורת הסופרים שהיא מכרעת אפי' נגד הגמ' כמפורסם, ברם סופרי התיגאן עצמם חלוקים בזה וכמו שיתבאר עוד לקמן סוד"ה והשתא. ומנהג ההלל שהוא משתלשל בידינו משנים קדמוניות (עד דוד המע"ה בעצמו כדלקמן ס"ק נ"ב ד"ה ותן) מורה ובא כספרים שחילקום לחמשה פרקים, והם הללויה הללו עבדי ה', בצאת ישראל, אהבתי, הללו את ה', הודו לה'. וכך הם מנויים במס' סופרים פ"כ ה"ט לגי' רוב ככל הספרים, ומסכים עם הגמ' כמבואר. וטוב טעם ודעת למדנו מחלוקה זו כיעויין בבאש"ל שצינתי בסמוך (ס"ק נ"ב ד"ה ותן).

והפרשה הא' אשרי האיש עם למה רגשו גוים, מבוארת בגמ' ברכות ריש דף י' שפתח בה דוד באשרי (ריש תהלים) וסיים באשרי (סוף פרק ב'), ולפיכך י"ח פרשיות הן עד יהיו לרצון. וכעין זה בירושלמי ברכות פ"ד ה"ג ותענית פ"ב ה"ב שהן י"ח מזמורים עד יענך ה' ביום צרה, אם יאמר לך אדם י"ט הן, אמור לו למה רגשו גוים לית הוא מינהון ע"כ. ועוד אמרו בברכות שם שהן ק"ג פרשיות עד הללויה, ובמגילה דף י"ז ע"ב שהן ט' פרשיות עד שבור זרוע רשע, מכוון חשבון כולם באופן דאשרי ולמה רגשו חדא נינהו. ותיקנו הקדמונים לקרוא תחילת תהלים דהיינו אשרי ולמה רגשו, וסופו דהיינו הללויה הללו אל בקדשו, בליל התקדש חג, וכתב רבהמ"ח בעץ חיים ח"ב דף ג' ע"ב בטעם הב' דחד מזמור הוא ולא אפשר למפלגיה ע"ש (משא"כ סי' מ"ב למנצח משכיל לבני קרח וסי' מ"ג שפטי אלהים, ששני מזמורים הם לחג הסוכות, ועניינם אחד). איברא בתאג בניה הנז' עשה ריוח פרשה לפני למה רגשו, ואמנם עניין נפרד הוא מאשרי האיש שלפניו ומסתבר להפריד ביניהם. אך אין בזה כדי לקבוע תחילת מזמור ב' כאן אליביה (כמו שציין שם אדם אחר סימני הפרקים, ואינם מכתבת מהר"ר בניה) שהרי כך עשו הסופרים גם בתמניא אפי' (מזמור ק"ט) להיות ריוח כעין פרשה בין כל ח' וחי' פסוקים מאלפא ביתא, אע"פ שכולם מזמור אחד. ואדרבה יובן מזה נידון הגמ' שהוצרכו להשמיענו באשרי ולמה רגשו שאינם ב' פרשיות, אלא פרשה אחת. וגדולה מזו מצינו בכמה מקומות פיסקא באמצע פסוק, ואפי' בספר תורה. וע"ע בביאורנו להל' מגילה סוס"ק קט"ו, ובשו"ת עולת יצחק לאאמו"ר שליט"א ח"ב סי' קמ"ו דף רמ"ט, ובפתיחתו לתהלים מדוייק הוצאת פעו"צ ה'תשס"ב דף כ"ט [ויעויין שם בדף ל"ד ל"ה ששתי תיבות הן, הללו יה].

והשתא איתנח לן חד"א, ברם איתקף לן אחריתי, בך ה' חסיתי, שהוא תחילת מזמור ע"א בדפוסים, ובספרים שלנו אינו אלא המשך המזמור שלפניו. ואם כן לא יהיה חשבונם מתחילת תהלים עד הללויה ק"ד פרשיות כדפוסים, ולא ק"ג כגמ', רק ק"ב. עד שמצאתי בויקרא רבה (פ"ד סי' ז') שנדפס ק"כ פרשיות, וגירסא זו מוכיחה מתוכה שצ"ל ק"ב כמו שהוא בילקוט תהלים סו"פ ק"ד רמו תת"ס"ב וז"ל, אמר ר' לוי, מאה ושתי פרשיות אמר דוד בסי' תהלים ולא אמר בהם הללויה, עד שראה מפלתן של רשעים, שנא' יתמו חטאים וכי. הני מאה ותלת הויין, אשרי האיש ולמה רגשו גוים חדא פרשתא היא ע"כ. ואפשר דסירכת פרק מ' שסופו דומה לפרק ע', גרמה להפסיק אחריו להיות ראש פרק ע"א בדפוסים. כלל הדברים, מזמור ב' למה רגשו גוים, ומזמור ע"א בך ה' חסיתי, ומזמור קט"ו לא לנו ה' לא לנו, הם ג' הפרשיות הנוספות על קמ"ז שנזכרו בדברי חז"ל (ולמהר"ר בניה הנז', בך ה' חסיתי הוא תחילת פרק כדפוסים. והוא מוציא מזמור קי"ח שמחובר למזמור שלפניו כמשנ"ת לעיל סוד"ה וכמה).

מעשה א"צ לשער השערות, בפרשיות הנותרות, כגון ריש פירקא הללו את ה' כל גוים (סי' קי"ז) שיש מגמגמים בו כדי להמעיט מניין המזמורים, ומכח דברי התוס' בפסחים דף קי"ז ע"א שלא יתכן להיות המזמור ב' פסוקים. וכי מעינת בה משכחת דכבר צידדו התוס' והר"ן במס' סוכה דף ל"ח ע"ב להיותם פרק אחד מתחילת ההלל (סי' קי"ג) עד הודו (שאחרי סי' קי"ז). ולפי זה אין מזמור פחות מג' פסוקים, אלא דבצרי להו טובא והדרא קושיא לדוכתה (והודו ריש פירקא כמפורש בגמ', אך יש סוברים שפרק אחד הוא מהללו את ה' עד הודו לה' בתרא בסוף ההלל וכדלעיל. וע"ע לקמן סוס"ק כ"א). אבל מנהגינו בהלל לכפול ראשי הפרקים, ובכללם הללו את ה' כל גוים, מסכים הולך עם חלוקתם בכל הספרים. וכבר ביארנו מניין המזמורים אם קבלת חז"ל תבקש, אין בהם נפתל ועיקש.

העובר לפני התיבה בי"ט של ר"ה, השני מתקיע. ובשעת ההלל, הראשון מקרא את ההלל ע"כ. וכתב עלה הר"ן, ומביאו תוס' יו"ט והרב עץ החיים וז"ל, מקרא. ולא קתני קורא, היינו טעמא לפי שהוא מקרא את הצבור, וכדאמרינן הוא אומר הללויה והם אומרים הללויה ע"כ. [ולא תקשי לך דיוקא דמקרא מדיוקא דקאמר מתקיע, דכבר תי' רבינו האי, הובאו דבריו בטור סי' תקפ"ה, דר"ל אחר ולא ש"צ. וכ"כ הרא"ש והר"ן פ' בתרא דר"ה.] המקום השני במתניתין דסוכה פ"ג הלכה י', אם היה גדול מקרא אותו עונה אחריו הללויה. ופרש"י עונה אחריו הללויה, על כל דבר שהוא אומר וכו' ע"כ:

המקום השלישי במסכת סוטה פ"ה² בו ביום דרש ר' עקיבא, אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה' ויאמרו לאמר, שאין תלמוד לומר לאמר, ומה ת"ל לאמר, מלמד שהיו ישראל עונין שירה אחריו של משה על כל דבר ודבר כקורין את ההלל. אשירה לה'. כי גאה גאה. לכך נאמר לאמר. ר' נחמיה אומר, כקורין את שמע ולא כקורין את ההלל ע"כ. ופרש"י התם, כיצד אמרו ישראל שירה בים, כגדול המקרא את ההלל והם עונין אחריו הללויה, משה אמר אשירה לה', והם אמרו אשירה לה'. משה אמר כי גאה גאה, והם אמרו אשירה לה'. אלמא דעל כל דבר ודבר קאמר דעונין הללויה³. ר'

בארות שלמה

ובמסע הר"י ספיר לתימן כתב וז"ל בפרק כ"ה דף נ"ז, קריאתם בהלל, מתוק לחיך ונעים לאוזן וכו'. ועונים קמ"ז פעמים הללויה כנגד שנותיו של יעקב ע"כ. ואיחלף ליה למר קכ"ג הללויה דאהרן בקמ"ז מזמורים דיעקב. גם סיום דבריו בפסוקי אודך כי עניתני ואנא ה' שאין כופלים אותם, דבר זר הוא ולא שמענוהו. וכבר נתפלא על זה הרש"י ז"ל במהדורת עץ חיים שלו, ואאמו"ר שליט"א בשיעור טבת ה'תש"ע דף י"ח י"ט:

^{יט} **משנה** ז', דף ל"ב ע"ב בגמרא:

^כ **משנה** ד', דף כ"ז ע"ב. ועי' דעת ר"א בנו של ר"י הגלילי שם בבבלייתא דף ל' ע"ב ותוספתא פ"ו, שחזרו ישראל אחרי משה פיסקא פיסקא, כקטן המקרא את ההלל:

^{כא} **בבבלייתא** ותוספתא שם איתא ראשי פרקים. משה אמר אשירה לה', והן אומרים אשירה לה'. משה אמר כי גאה גאה, והן אומרים אשירה לה'. ועי'פ זה פירשו תוס' וריטב"א במס' סוכה (דף ל"ח ע"ב) שהיתה ענייתם בהלל ראש הפרק בכל פרק, דלא כרש"י ורמב"ם שהיו עונים הללויה חוץ מראשי הפרקים. וסיימו שם התוס' על מנהגם שהש"ץ אומר גי' יאמרו נא והציבור עונין על כאו"א הודו לה' כי טוב כל"ח, שלא מצינו מנהג זה בש"ס, אכן עי'פ פירושם שעונים ראש הפרק בכל הפרק כתב הר"ן וז"ל, אפשר שנהגו כן לרמוז שמצוה לענות ראשי פרקים ע"כ. ומנהג זה כתב גם הטור בסי' תכ"ב, והם ד' פסוקים עם הודו לה' שכופלין אותו לפני יאמר נא ישראל. ומנהג רס"ג לענות הודו לה' כי טוב כל"ח על כל כ"ד הפסוקים מתחילת המזמור עד נגילה ונשמחה בו, ואח"כ לכפול אנא ה' הושיעה נא, וכן לכפול ההמשך עד סוף המזמור, כיעויין בסידורו דף קמ"ז קמ"ח ובדברינו לעיל ס"ק י"ח ד"ה ופירוש. ורב עמרם כתב (ח"ב דף ס"ה ע"א), הודו לה' כי טוב וכו', שני מנהגות יש. יש שעונין מה שהוא אומר, ויש שעונין אחריו הודו לה' כי טוב כל"ח בכל פסוק ופסוק, עד ד' פסוקים (כתוס' ור"ן). והמשך דבריו בפסוקי ברוך הבא בשם ה' ברכונכם וכו', נבאר בס"ד לקמן ס"ק נ' ד"ה פש.

והרואה יראה בסוף דברי הריטב"א שכתב וז"ל, ובודאי דמהא דאמרינן מכאן שמצוה לענות בראשי פרקים, הוה שמעינן דינא דפירקא שעונין אחריו הללויה. אלא דאיהו ה"ק, שבא ללמדנו שכשם שעונין הללויה בפרק ראשון, כך עונין בכל פרק ופרק ראשי פרקים ע"כ. פירוש דבריו, בשלמא לפי רש"י ב' הלכות הן, עניית הללויה על כל דבר ודבר, ועניית ראש פרק בראש הפרק. אלא לדידהו שנטו מפירושו לענות ראש פרק בכל הפרק, א"כ עניית הללויה ועניית ראש פרק חדא נינהו, בשגם הללויה ראש פרק כאחד מהם. ולשיטתם א"א לפרנס קכ"ג פעמים הללויה בפרק הראשון לבדו, אם לא שהוא פרק אחד עד הודו לה' וכמו שמצדדים התוס'

נחמיה אומר כקורין את שמע, משה היה מתחיל בדבור תחלה כמו שעושה ש"צ בקריית שמע²², וכולם קורין ביחד, ולא כקורין את ההלל עכ"ל. וכ"כ רע"ו ורמב"ם שם. הַרְאִיתָ ידיד נעים דהני תרי תנאי ראשי אלפי ישראל ס"ל דקריאת ההלל כך הוא, מסכימים לדעת אחת, אלא דפליגי בשירת הים איך היתה קריאתה²³:

והנה ראוי לנו לחקור מה ראו על ככה לעשות רמז במספר הללויה לשנותיו של אהרן קדוש ה', ולא עשו רמז אחר לשנות אחד מהאבות או לשנות משה רבינו ע"ה [בהחסיר²⁴ או העדיף למנין שנות א' מהם]. האמנם אבי, רמז גדול רמזו לנו רבותינו חכמי האמת בזה. וזה בהקדים מאמר אחד מצאתיו לרז"ל בילקוט²⁵ על פסוק ויקח לו דוד חמשה חלוקי אבנים מן הנחל, דאיתא שם, ה' אבנים אלו כנגד מי. כנגד הקב"ה וכנגד אהרן וכנגד ג' אבות. אותה שעה אמר אהרן לא אני גואל הדם ועלי מוטל ליפרע ממנו ע"כ. וקשה למה נקט אהרן²⁶ יותר ממשה רבינו ע"ה [עוד למה נקט בסדרו לאהרן קודם זכירת ג' אבות]. והנה ידעתי כי במאמר זה יש פליאות חכמה נשגבה, וגם לפי הפשט יש בזה דבר נאה ומתקבל, וכתבוהו המפרשים בחצריהם ובטירותם²⁷. האמנם לפי דרכינו יובן

בארות שלמה

בסמוך ע"ש ובדברינו לעיל ס"ק י"ח ד"ה מעתה. [שו"ר בסי' ערוך לנר הראיות הנז' לרש"י ורמב"ם, ומבאר לשון ראשי פרקים דסוטה כרש"י ע"ש ובכפות תמרים ובתו"ט פ"ה דסוטה מ"ד] ומפורסם הוא מנהגינו כרמב"ם וכפ"י רש"י לכפול ראש כל פרק ופרק, ואח"כ חוזרים לענות הללויה:

²² **זה** כמנהגינו שמתחיל ואהבת, וה"ה בשאר דוכתי (גליון אאמו"ר). **והידוש** יש בדברי ר' נחמיה שאמרו כולם ביחד אע"פ שהיא שירה חדשה, דאלו לאינך תנאי לא ידעו מה לומר אלא היו עונים אחרי משה. ויובנו דבריו ע"פ מה שאמר ר' נחמיה עצמו במכילתא, והובא במדרש הגדול פ' בשלח דף רפ"ב ובמנורת המאור סי' קמ"ב, ששרתה עליהם רוח הקדש ואמרו שירה. והיינו לשיטתו בפרט שאמרוהו כולם ביחד והיתה שגורה בפיהם כקורין את שמע. ומצאנו במדרש שפסוק מי כמכה אמרוהו כולם, ועוד פסוקים אחרים כיעויין בביאורנו לה' מגילה ס"ק ס"ב ד"ה הואיל. והוא כמכריע בין השיטות, שפסוקים הנז' אמרום כולם ברוה"ק, כר' נחמיה. ובשאר הפסוקים ענו אשירה לה' אחרי משה, כר' עקיבא. אכן לדעת ר"א בן ר"י הגלילי ענו ישראל אחרי משה פיסקא פיסקא כמובא בביאורנו לעיל, מכל מקום אפשר שהיה סכום העניות י"ח או י"ט, כחשבון הפסוקים בתורה עם מי כמכה וכו' שאמרו כולם. וכמו בהלל שאנו עונים ב' וגי' הללויה בהרבה פסוקים, כך עשה משה בשעת השירה. ובתורה פיסק את כולה ל"ח או י"ט כנגדם, וכתב רס"ג שכן עושה הש"ץ, הוב"ד לעיל ס"ק י"ח ד"ה ופירוש:

²³ **בנה** צדיק אות י' הוסיף להביא מתנא דבי אליהו פ"ג, מעשה באדם אחד שהיה עומד הוא ובנו בבית הכנסת, וכל העם היו עונים אמן והללויה וכו'. וכן בירושלמי המובא לעיל ס"ק י"ח ד"ה וסייעתא, ובתוספתא שניבא בס"ד לקמן ס"ק נ' ד"ה וראיה:

²⁴ **שלוש** מקב"ג, כנגד ק"ך שנותיו של משה רבינו. או בהעדיף למנין שנות ג' האבות שחי כל אחד מהם יותר מקב"ג שנים. ובקונטרס שירת דוד ה'תשע"ו להר"ד צפירה הי"ו, מוסיף בחומר הקושיא שמשה רבינו קדם בשירה דרך קירוי (כר' עקיבא דלעיל בסמוך):

²⁵ **שמואל** א' ס"י י"ז רמז קכ"ז, ממדרש שוחר טוב פ' כ"א:

²⁶ **כן** הקשה זית רענן (לבעל המג"א) על הילקוט, והצריך עיון:

²⁷ **כגון** מש"כ הרד"ק בפסוק מ' שם וז"ל, פירוש אהרן שהיה גואל הדם, דם של חפני ופינחס שהיו כהנים שהרגם גלית עכ"ל. וכך תרגם יב"ע פסוק אנכי הפלשתי (שם ח'), אנא הוא גלית פלישתא דמן גת דקטלית תרין בני עלי כהנ' חפני ופינחס וכו'. וע"ד הקבלה לא כהנים סתם מזרע אהרן הכהן, אלא בני אהרן ממש, והוא גואל הדם. כי חפני ופינחס ניצוצי נדב ואביהוא, בני עלי גלגול אהרן, כדאי' במדרש תלפיות ענף גלגולים ובסי' הדורות ב' אלפים תתל"א:

ע"פ מה שלימדנו **בוצינא קדישא הרשב"י ומשנהו האריא"ל ז"ל**, וזה כי השגחת אבא חכמה עליונה תמיד להשקות משמנו הטוב לבת הנעימה הכלולה מכל יופי ונועם, מלכות בית דוד, דרך זעיר אנפין בן זוגה. וכ"ש בימים טובים בייחוד ובפרט, ורמזו הכתוב באמרו אלה מועדי ה' מקראי קדש^{כח}. והבן מלת קדש כי הוא רמז באבא עלאה. והנה נודע כי כהן גדול הוא באבא, כנזכר בלמודי האר"י ובספר יאיר נתיב ז"ל, גם בזוהר תזריע דף מ"ח ע"ב, גם בזוהר משפטים דף צ"ה ע"ב. גם ידוע כי הלל הוא במלכות שמים^{כט}, ולזה תמצא הלל עולה ס"ה מספר אדני"ל^ל. ולזה תמצא שאמר במאמר לא אני גואל הדם כי אהרן הוא גואל הדם הקרוב אל מלכות בית דוד כנז'. [והסוד, ויקח אהרן את אלישבע בת עמינדב^{לא}]. ואל ענין וכוונה זו אנו אומרים הללויה בימים טובים^{לב} [וחנוכה^{לג}] קכ"ג פעמים, להוריד חסדים דאבא אל הבת הנעימה דרך השתלשלות המדות. וסימן לזה ומשח אותו צדוק הכהן^{לד}. [וסימן זה שמעתי מחבירי

בארות שלמה

^{כח} **ויקרא** כ"ג, ד'. והיא כוונת מהרש"ש בשירו איומתי תעורר הישנים (דף צ"ב בדיואן נעימות שיר) זמירות שיר וכו' וקול הלל בתוך קודש פנימה, פירוש, שמקבלת המלכות הנרמזת בקול הלל, מהקודש שהוא אבא: ^{כט} **מלכות** דבינה, כ"כ מהר"ש מנצורה המובא לקמן ס"ק מ"א. ובנפלאות מתורתך פ' וארא האריך, ועודנו בכתובים:

^ל **כי** שם אדנות הוא מלכות שמים. והחתם סופר בחי' לסוכה שם כתב וז"ל, דע, הלל גימטריא אדני"י, הללויה גימטריא אלהיים, אדני אלהים היינו ב' היהי"ן דהוי"ה ית' שמו שנקראו בסוד לאה רחל, גימטריא ער"ד בקדושה. וכשתוסיף על מספר הלל הללויה הנ"ל מספר קכ"ג, עולה ער"ד, על כן במיתת אהרן וישמע הכנעני מלך ער"ד בטומאה. וא"א לפרש יותר ע"כ. ובאור תורה למהר"ר פינחס מגארי פ' וארא דף קכ"א נתן טעם אחר ע"פ הסוד (וכעת אמ"א):

^{לא} **שמות** ו', כ"ג. גם הראב"ע כ' שם שהזכיר אחות נחשון בעבור **סוד הכהונה** וע"ע ברמב"ן. ויובן הרמז מדברי רבינו בחיי ומקורו בפסיקתא, שנתערבה משפחת הכהונה (אהרן) עם משפחת המלכות (אלישבע בת עמינדב אחות נחשון, משבט יהודה וראש לנשיאים):

^{לב} **לאפוקי** ר"ח. אבל בחוה"מ סוכות מקרין, בין בחול בין בשבת (עיי' שו"ת עולת יצחק ח"א סי' ע"ה, וש"ע המקוצר סי' קי"ח הערה י"ז):

^{לג} **תיבה** זו נוספה בגליון התכלאל מכת"י רבהמ"ח. ובתשובה (שהיא מהדורא קמא וכדלעיל ס"ק ב') לא נכתבה, אבל במפתחות השו"ת שציין לתשו' זו הזכירה בלשונו מנהג קריאת ההלל ביי"ט "וחנוכה". וידוע שדיני ההלל וקירווי מסודרים ברמב"ם הל' חנוכה, גם במס' סופרים פרק כ' שנוי דין ההלל ופרקי אגב חנוכה דוקא, ויעויין דברי אאמו"ר בשיעור טבת ה'יתשי"ע דף ט"ז דשי"ך קירווי ההלל לחנוכה ע"פ דברי רבהמ"ח שהיו החשמונאים כהנים מזרע אהרן. ובס' מפי חכמים (למהר"א בן דוד הלוי, נדפס בבני ברק ה'תשמ"ו מהעתק מו"ז הרנב"ן ועמיתו הרה"ג שלמה קרואני, זכר כולם לברכה) דף רס"ב כתב בשם משנת חסידים, למה נעשה הנס בשמן ולא בדבר אחר, והטעם, לפי שחנוכה היא סוד נצ"ח ענף החכמה הנקראת קדש, בסוד שמן משחת קדש. לפיכך נעשה הנס בשמן ע"כ.

ומכאן למדנו שנעשה הנס בשמן ע"י כהן ומלך, לייחדו במלכות שמים שמן תורק שמך. עוד יש לפרש הפסוק (תהלים צ"ט, ו') משה ואהרן בכהניו, מידות נצח והוד שנתנוצצו בכהנים החשמונאים, והרמז ב'כ"ה'ניו, במידת כה. ומועמדת הב' בגעיא, כלומר בתוך כהניו ממש. ושמואל, החתום על פך השמן. בקוראי שמו, להמשיך שמונו:

^{לד} **שלכאורה** הוא מיותר והעיקר נתן הנביא ככתוב שם (בתחילת ס' מלכים, מפסוק ל"ד ואילך) וברד"ק שמואל א' ר"פ ט"ז וז"ל, כי על הנביאים היה מוטל למשוח המלכים על פי ה'. ואע"פ שצדוק הכהן משח שלמה, הנה היה שם עמו נתן הנביא עכ"ל. וכוונתו לפסוק (ט"ל) ויקח צדוק הכהן את קרן השמן וכו', שלא נזכר שם נתן הנביא אלא צדוק הכהן. וע"פ דברי רבהמ"ח בשם חבריו יובן הטעם, שכך ציוה דוד המע"ה למשוח את שלמה בנו מידי צדוק הכהן דוקא (והוצרך למשחו מפני מחלוקת אדוניה כידוע מחז"ל

יצ"ו, והוא רמז נפלא:]

[עוד מצאתי בזהר פרשת חקת דף קפ"א ע"ב וז"ל, מיתת מרים, אסתלקת באר. לבתר, אתבר דרועא ימינא דמקרב תדיר בסיהרא באחזה בחידו. ועל דא כתיב^ל ותקח מרים הנביאה אחות אהרן, אחות אהרן ודאי, דאיהו דרועא דמקרב לה באחדותא בחודה עם גופא עכ"ל לענינינו:]

אם כן איפה אחי בינה זאת^ל ואל ירע בעיניך להתעכב שעה אחת לתקן תכשיטי הכלה, אשר זה לה כמה חדשים ושבתות מחכה לחסדי אב, מהו"ר ימהרנ"ה לו ע"י נְפִי המלך כנסית ישראל עם קד"ש^ל ברוב עם הדרת מלך. ואל תהי בסוד נמהרי לב הממהרים בהשלמת קריאתו בלתי ענות הללויה, ושכינה מה אומרת, אִם אִם אני איה כבודי, ואם גברת אני איה מוראי, הגמול הזה קויתי. די לי בשאר ימות השנה שאני שוכבת קדורנית ושחורה, והן עתה אשר הגיע עת דודים, נשיקין דאבא^ל, מנעו הטוב ממני. לא זו דרך בן יכבד אב ואם:

ואם מפני קצת המוניים אשר השליכו הוד ותפארת רינת ההלל אחרי גוים ויפנו עורף לצאת החוצה, ולא עלה בידם לא זה ולא זה^ל. לא מפני זה נבטל תקנת^מ הראשונים חכמי משנה וגמרא דעלייהו אתמר על פי התורה אשר יורוך, ולא יתכן לסמות עיני בש"ר שרים נוגנים השקודים בבית תפלתם בעבור אלו, כי אדרבה לתקנת הפקחים^מ בארות שלמה

(והמפרשים).

ואחרי הודיע רבהמ"ח אותנו את כל זאת, זכינו לטעם נפלא בקריאת התיבה "יראו" את ה' קדושי, שהאל"ף נחה וקריאתה ירו, לרמוז יריית האבן בידי דוד. והיה כנגד הקב"ה וקדושי שהם אהרן וג' אבות, ופירוש את י"י, עם י"י, לרמוז מאמרם ז"ל שנתחברו חמשת האבנים יחד לאבן אחת:

^ל **שמות** ט"ו, כ'. ועי' בעץ חיים דף קצ"א על זכרון פטירת ב' הצדיקים אהרן ומרים בפי חקת:

^ל **בשונת** המלך הנ"ל עשה סימן על תיבת זאת, כלומר שהיא רומזת למלכות. ובתורת חכם ציין לעיין בדברי רבהמ"ח, כמה קילס זה המנהג ע"ד הסוד, עיין עליו ויונעם לך מאד עכ"ל בסי' רפ"ו:

^ל **כן** הוא בכת"י [נוה צדיק ע"ש]:

^ל **סוד** ישקני מנשיקות פיהו [הגהות מיוחסות להר"ד נכד רבהמ"ח]:

^ל **פירוש**, לא התפילה וההלל שעזבום ויצאו חוצה, ולא עסקיהם שיצאו בעבורם. ועיין מאמר חז"ל כעין זה בפי' כיצד מברכין (ברכות דף ל"ה ע"ב):

^מ **לפ"ר** אין הלשון מדוקדק, שאין הקירוי תקנה, רק מנהג. ואולי כתב כך אגב "תקנת" הפקחים דנקיט ואזיל:

^מ **הוא** סגנון המשנה במס' נדה ספ"ו, א"ר יהושע, עד שאתם מתקנים את השוטות תקנו את הפקחות. וזו תשובה לטענת מהר"ר דוד חותר שהובאה בסערת תימן דף ט"ו, ומהרד"ם ברביד הזהב סי' י"א, החוששים להמוניים אלו שיוצאים חוצה בזמן ההלל וכדו'. אך בביהכ"נ של מהר"ד חותר עצמו אחר פטירתו, רצו מקצתם לחזור למנהג הראשון כשאר בתי כנסיות בעיר צנעא שעדיין מחזיקים במנהג. ומקצתם שהתנגדו כי כבר הונהגו לקרותו כאחד, אמר להם מנהיג ביהכ"נ מהר"ר שלמה שרעבי, **מה אומר לחכם מהרי"ץ נ"ע שעמד להוכיח במישור את עניי ארץ**, כמשי"כ כל העניין מהר"ר שלום מנצורה בגליון הפר"ח, והובא לדפוס ע"י אלופי ומיודעי הרא"ח כהן בקובץ בית הלל תשרי ה'תשס"א. ולבסוף נשאר במנהגם החדש לקרותו יחד כיעו"ש, וכתב ע"ז הרב אחי בונה צדיק אות ג' וז"ל, אנו אין לנו אלא דעת רבהמ"ח שאין לבטל מנהגי הקדמונים בכדי, ומי כמוהו מורה. ועל פיו משתלשל מנהג זה בקהילותינו עד היום ע"כ. והראח"ן כתב בסידורו [תפילת כל פה דף ר"ג] ע"פ דברי רבהמ"ח כאן, לאו שפיר עבדי האומרים אותו ביחד אף בימים שגומרים ההלל. ועי' לקמן ס"ק נ"א:

ראוי לנו לחוש. ולתקן גם שאינם בני דעת, קל הוא לדבר על לבם בשפל קול התחנה לאמר, באו אחי באו ריעי ונרוממה שמו יחדיו יחד כל איש ישראל חברים, וקב"ה יתקלס מינן ומינייכו ישראל אשר בכך אתפאר. ובכך כל איש על מקומו יבא בשלום. ובודאי שיקובלו דבריו, ומלכות שמים תסייע על ידו, בהיות הכוונה לשמו ית' כי כך היא המדה. ועיין בזוהר פ' ויקרא דף ל"ד ע"א מזה, וסי' זא"ת משחת אהרן ומשחת בניו^{מב}, מסכים הולך לרמז ששמעתי. וה' יעזרנו על דבר כבוד שמו אכ"ר:

ג. **הוא אומר ברוך הבא, והם אומרים בשם ה'** (עץ חיים ח"א דף קנ"ג ע"ב)
בגמרא סוכה, הוא אומר ברוך הבא והם אומרים בשם ה', מכאן לשומע כעונה ע"כ. וכ"כ בהרמב"ם הל' חנוכה בספרים כתיבת יד, ובתכאליל משם הרמב"ם ונוסחתו. ומעתה סרו כל התמיהות והקושיות שהקשה הרב לח"מ והפר"ח^{מב} והרח"א^{מד} ומעשה רקח על רבינו, אמאי לא כתב כלשון הגמ'. ובודאי דט"ס נפל בדפוס הרמב"ם, והיה לך לאות ולעד ספרי דידן כתיבת יד, מועתקת מכתבת יד רבינו הרמב"ם כמו שקיבלנו שכך היה, ודו"ק:

ד. **אין הציבור אומרים ברוך הבא, אלא הש"ץ לבדו** (עץ חיים ח"ב דף כ"ט ע"א)
בגמרא סוכה פ' לולב וערבה^{מג} הכי אית', הוא אומר ברוך הבא והם אומרים בשם ה', מכאן לשומע כעונה. וכ"ה מנהגנו. ולא שפיר עבדי אותם שחוזרין לומר ברוך הבא אחר ששמעו מש"צ, דא"כ אזלא לה הילפותא דגמ'^{מב}. וכ"כ הרמב"ם בספרים כ"י כדברי הגמ', ובדפוסים נפל ט"ס, ובזה סרה תמיהת הרב לח"מ והרח"א ז"ל על הרמב"ם ז"ל:

ה. **כיצד מצות קריאת ההלל בי"ט** (פעולת צדיק ח"ב סי' ר"מ)
בגמרא סוכה דף ל"ח ע"ב, הוא אומר ברוך הבא והם אומרים בשם ה', מכאן לשומע כעונה ע"כ. וק"ל אמאי לא יליף שומע כעונה ממאי דקאמר בגמ' קודם לזה בסמוך, הוא אומר הללויה והן אומרים הללויה, מכאן שמצוה לענות הללויה. הוא אומר הללו עבדי ה' והן אומרים הללויה, מכאן שאם היה גדול מקרא אותו עונה אחריו הללויה וכו'. וקשה דלילף גם כן מכאן דממה שאינו עונה אחר המקרא מה שהוא אומר שמע מינה

בארות שלמה

^{מב} **ויקרא** ז', ל"ה, המבואר בזוהר שם דמהאיי שמן נגידין ברכאן על ידא דכהנא, וכהנא נגיד להו לתנא, ונא)משח להאיי זאת ע"כ. וכן שמעתי מפרשים הפסוק (שם ט"ז, ג') בזא"ת יבא אהר"ן אל הקוד"ש:
^{מג} **בסי'** תכ"ב סק"ג:
^{מד} **רבי** חיים אבולעפיה, מביאו מעשה רקח על הרמב"ם במקומו:
^{מה} **הגזול** כצ"ל (דף ל"ח ע"ב):
^{מו} **שהציבור** אינם אומרים ברוך הבא וסומכין על הש"ץ, וכמו שיתבאר היטב להלן בסעיף שאחר זה ד"ה ומאי ע"ש ובביאורנו:

דשומע כעונה^{מז} :

ונראה לי לתרץ זה, במה שפירש רש"י בהא דאמרינן הוא אומר ברוך הבא והם אומרים בשם ה' וז"ל, ובברוך הבא סומכין עליו ואין עונין לא התיבות עצמן ולא הללויה^{מח}, מכאן נלמוד לשאינו יודע לא לקרות ולא לענות, אם שמע וכיון לבו לשמוע אע"פ שלא ענה, יצא עכ"ל. ותחלה איכא לאקשוויי מה חידש רש"י באמרו ואין עונין לא התיבות עצמן ולא הללויה, הלא מפורש הוא היטב בלשון הגמ'. אמנם רש"י ק"ל קושיתנו דלעיל, אמאי לא יליף דשומע כעונה מדלעיל הוא אומר הללו עבדי ה' והם אומרים הללויה. לזה קאמר ואין עונין וכו' ולא הללויה. דאלו היו עונין הללויה אחר ברוך הבא לא הוה מצינן למילף שומע כעונה כי היכי דלא מצינן למילף משאר קריאת ההלל, כיון דעונין הללויה, דעניית הללויה עולה במקום קריאת התיבות, דהכי מצות קריאת ההלל. וא"כ אמירת הללויה אחר כל דיבור הוי כאמירת כל דיבור וא"כ ליכא לאקשוויי מינה^{מט} :

בארות שלמה

^{מז} **בדברי** חפץ גליון ג' דף ע"ג, הקשה הר"מ טביב על דברי רבהמ"ח כאן מפ"י רש"י (ד"ה הוא אומר אנא ה') דכל הני מכאן דקאמר רבא לאו דווקא ומצי למילף איפכא, ומשמע לפירושו דאין הכי נמי מצינו למילף שומע כעונה מעניית הללויה. ומכח קושייא זו הסמיך עיקר דברי רבהמ"ח על פי רש"י גופיה דמייתי ואזיל, ושוב נתקשה בתחילת דף ע"ט שאין התירוץ מיושב לשיטת רש"י יעוש"ב, ובגליון ד' דף רט"ז. ולדידי עניא קושיא מעיקרא ליתא, שאין זה היפוך אלא מקור הדין לצאת י"ח בעניית הללויה, דשומע כעונה. ומדוייק כן מלשון רבהמ"ח דמקשה ללמוד "גם כן" מכאן וכו', כלומר למיגמר תרוייהו, לא למיפך להו. ואמנם פרי חדש הנ"ל (בס"ק מ"ג) מצדד להוציא שומע כעונה מעניית הללויה ע"ש, ברם גירסא משובשת ברמב"ם הביאתו לפרש כן כמשנית לעיל.

ובר מן דין, יש לעמוד ולהתבונן, אם נקט רש"י לימודים שוים דווקא כהושיעה נא והצליחה נא, דמצי למילף איפכא. ודכוותה עניית הללויה שנוכרה ב"פ ולימדה ב' הלכות, מצי למילף איפכא. אבל למילף האי מהאי, או חזרת ראשי הפרקים, וכן שומע כעונה מעניית בשם ה', משמעות הגמ' דמכאן דווקא ואין לנו לידחק ולפרש דהני נמי מצי למיפך להו. אלא שכבר פירש בעצמו הלכה הראשונה בפתיחת ההלל דוקא, ולא נשאר לנו להפוך בלתי הזוג האחד דהושיעה והצליחה, והרי מלשון רש"י "וכל" הני משמע ב' זוגות לכה"פ. והר"ן (על הר"ף דף י"ט ע"א ד"ה הוא) הרחיב לנו בפירוש הללויה הראשון, כקטן כגדול תשמעון, ויענו אחריו הללויה. ואפי' הבקי שאומר כל ההלל עם המקרא לשיטתו, לא הפסיד, כי בתיבת הללויה אינו צריך לצאת בשמיעה שהרי תיבה זו עצמה הוא עונה ואומר הללויה. וכך יש לפרש אליביה גם מצוה לענות בראשי פרקים, מאותו הטעם שחוזר הבקי על הפיסקא ואינו צריך לצאת בשמיעה. ולשיטתו וכן לשיטת רש"י, כפילת הללויה וראשי פרקים מצוה אפילו לבקיאין, ולא מצוה ממש אלא כפירוש הר"ן שאין בזה הפסד, ומ"מ רשאים הציבור לאמרם יחד בלא קירוי כמו שהם נוהגים. ומה שהקשה הר"א ליכטנשטיין (בריטב"א הנדמ"ח דף שס"ח הערה תתצ"ח) על הר"ן מפ"י רש"י, שעניית ראשי הפרקים לשאינם בקיאים דווקא, נראה שהבין כוונת הר"ן לפרש למה היא מצוה, ואינו כן. אלא בא לפרש דהני מכאן לא מצי למיגמר איפכא. ומדוקדק לשונו בסוף העמוד "והנני" מכאן וכו', לא כרש"י שכתב "וכל" הני, לצמצם דבריו על הושיעה נא והצליחה נא בלבד :

^{מח} **גם** המאירי כתב כן וז"ל, שהרי לא חזרו לומר ברוך הבא ולא הללויה עליו :

^{מט} **בגליונות** דברי חפץ הנ"ל הקשו על פירוש זה שכי רבהמ"ח בשיטת רש"י, דלדידיה עניית הללויה לשאינם בקיאים נתקנה, ודוקא לרמב"ם כך היא מצות קריאת ההלל ע"כ. ומ"מ גם לרש"י עניית הללויה עדיפא משמיעה בלא ענייה כלל, והכל מודים שעיקר ההלל כך נתייסד להיות הציבור אומרים הללויה וראשי פרקים. לפיכך פירש רש"י שומע כעונה, במי שמע וכיון לבו לשמוע אע"פ שלא ענה. וזה ע"פ הגמ' בסמוך דמסיק שמע ולא ענה, יצא. ופירשה רש"י במי שאינו יודע לקרות ולא לענות, שהוא היוצא בשמיעה אע"פ שאינו עונה כלל, ע"ש בד"ה הוא אומר ברוך ובתוד"ה שמע. ומשמע שאם הוא בקי לא סגי ליה בלא עניית הללויה, ומכאן מקור לדברי ר"י סוף נתיב י"ג שכתב וז"ל, בהלל, אף על פי שיצא מוציא, בין יחיד בין צבור. ודוקא שאינו בקי, שאינו יודע לענות (ר"ל הללויה. מחציה"ש). אבל אם יודע לענות, אם יצא אינו מוציא, אלא אם כן עונה

ומאי דקאמר רש"י ואין עונין לא התיבות עצמן נתכוון לומר, שלא תפרש מלת שומע כעונה דקאמר תלמודא כלפי הש"צ. כלומר דמדקאמר והם אומרים בשם ה', משמע ולא הוא, מכאן דשומע כעונה וקאי אש"צ. לאפוקי מזה כתב, ואין עונין התיבות¹. באופן

בארות שלמה

אחריו הללויה ע"כ. וכבר נתחבטו במקור דבריו מרן הבי"ב בבדק הבית סי' תכ"ב, ומהר"ן וייל בנתיב חיים שם ובקרוב נתנאל למס' סוכה סי' כ"ח אות ט'. והוא השיג על המג"א סק"ה שכתב דרישא דמילתא תלמוד ערוך הוא פ"ג דראש השנה, וסיפא דמילתא הוא מתני' פ"ג דסוכה, על זה כתב מהר"ן וייל דבסוכה לא מפליג בין בקי לשאינו בקי. אלא שמבואר כן ברש"י ותוס', וזהו פירוש למשנה (מביאה רבהמ"ח בסמוך) שצריך לענות הללויה אפי' על קירו הגדול, כלומר אם יודע לענות. ועל ציון המג"א למס' ראש השנה כתב מהר"ן וייל שבענין ברכות הוא ולא בענין קריאת הלל, ברם כוונת המג"א לברייתא שבסוף הפרק (דף כ"ט ע"ב) ובהלל ובמגילה, אע"פ שיצא, מוציא. שו"ר בביאור הלכה סי' תכ"ב ד"ה הלל שכתב על הנתיב חיים דאישתמיטתיה שילהי פירקא, וכתב עוד, תימה קצת דהיאך אפשר שלא יהא יכול לענות תיבת הללויה. ואולי דאינו יודע באיזה מקום לענות זו התיבה עכ"ל הבה"ל.

ודמיון המגילה להלל מתבאר יפה לטעם דקריאתה זוהי הלילא, כדלקמן בהל' מגילה סעיף ל"ה ובביאורנו עש"ב. ושם סוס"ק ס"ו ביארנו דין י' קורין וי' מתרגמין בהלל ובמגילה. וגם שוים הם מצד חיובם ששניהם דרבנן, וזה נלמד מגמ' ברכות דף י"ד ע"א, בהלל ובמגילה מהו שיפסיק, מי אמרינן ק"ו, קריית שמע דאורייתא פוסק וכו'. ותובן פירכת הגמ' לרבי יוחנן מדידיה אדידיה בסוף מס' ראש השנה (דף ל"ד ע"ב) מהלל ומגילה שאם שהה כדי לגמור את כולה חוזר לראש, אתקיעות שאם שמע ט' תקיעות בטי' שעות ביום יצא, פירוש, והרי אפי' בהלל ומגילה שהם דרבנן חוזר לראש. ובתוספתא המובאת בגמ' רפ"ב דמגילה על משנת הקורא את המגילה למפרע לא יצא, תנא, וכן בהלל. פירוש, שהוא כמגילה, ומכאן הוכיח בשער הציון סי' תפ"ח סק"ב דשוין הן לענין דילוג פסוק א' או תיבה א', וע"ע לקמן ס"ק נ"ב. ועל המשך דברי ר"י אם יצא אינו מוציא ומה שביאר דבריו המג"א דהוא הדין אם לא יצא וכו', ודעות שאר רבוותא, עיין בביאורנו להל' חנוכה ס"ק קל"ז ד"ה ומנהג. **למדנו** שקירויה ההלל כמנהגינו קריאה מעלייתא היא, ודוקא מי שאינו עונה כלל הוצרך לצאת בשמיעה מדין שומע כעונה :

¹ **יש מי** שפירש דעת רש"י אליבא דרבהמ"ח שצריך הש"ץ לומר עם הציבור תיבות בשם ה', וחיליה דלא איתפרש למה לא נלמד שומע כעונה מהש"ץ אם איתא דאינו אומר עמהם [פירוש זה נדפס בקונטרס קירויה ההלל ה'תש"ע שיצא לאור בעילום שם, סוף הערה כ"ה]. ואינו מחוור כלל, דמגמת רבהמ"ח בדקדוק זה לאפוקי מהחוזרים ואומרים אחר הש"ץ ברוך הבא, וקרא עליהם ערער מהגמ' כמסודר כאן בסעיף שקודם זה. והם אומרים בשם ה' דמפרש ולא הוא, קושטא קאמר, דמאי שנא מהוא אומר ברוך הבא ולא הם. ומה שכתב לאפוקי מזה פירש רש"י שאין עונין התיבות, לאו לאפוקי מדבריו לעיל שהוא אומר דבר אחד והם אומרים דבר אחר. אלא הכי קאמר, אילו היו אומרים הציבור כל הפיסקא ברוך הבא בשם ה', זה היה מכריחנו לפרש הגמ' כלפי הש"ץ שהרי הציבור עונים הפיסקא בשלמותה. ומשום שהם אינם עונים ב' התיבות ברוך הבא, שפיר מפרשינן שומע כעונה כלפי הקהל שאינם אומרים אלא ההמשך. ואין הכי נמי דמצי למילף מהש"ץ שאינו עונה עמהם, ויוצא בשמיעה שהרי בהלל אפי' עשרה קורין כיון דחביב (ויעויין בביאורנו להל' מגילה סוס"ק ס"ו), אלא שכבר קדם לזה ברוך הבא שלא אמרוהו הציבור. ועל המשך דברי רש"י עמד בשו"ת פעולת צדיק ח"ג סי' ר"ג, ומסודר בפסקי מהרי"ץ ח"א דף ר"נ.

וכל זה דלא כב' כפות תמרים שכתב אליבא דהרמב"ם הוא אומר ברוך הבא, והם אומרים ברוך הבא בשם ה'. מכאן לשומע כעונה, שלא סיים הש"ץ בשם ה' אלא שמע מהציבור עכ"ל. ואף הוא לא כתב כן אלא מכח גי' הם אומרים "ברוך הבא", והיא גי' משובשת שצ"ל "בשם ה'" וכדלעיל. ומרן הסטייפלר בקה"י ברכות סי' י"א הביא ב' מוהר"ם פרידמן ממזריטש דפשיטא ליה שחולקין ברוך הבא בשם ה' הש"ץ והציבור (כרבהמ"ח), וכתב עליו הקה"י דלכאורה פשוט שהחזן היה גומר לעצמו כל הפסוק (ויש להאריך על דבריו אך אכ"מ). גם בס' עמק סוכות על הגמ' כתב אההיא דא"ר לא לימא איניש וכו', נראה דש"ץ חוזר אחר הקהל לומר בשם ה'.

דמאי דקאמר שומע כעונה ילפותיה מרישא דסוגיין דקאמר הוא אומר ברוך הבא, והן אינן אומריין כלום, רק עוניין תשלום הדבור: **והרוחנו** מזה דלכתחלה מצינן למסמך לשמוע קריאה דהלל מהש"צ ולענות אחריו הללויה, דעניית הללויה היא לן במקום קריאת הדבורים ממש. וא"כ א"צ לגרוס עם **באות שלמה**

אבל בדברי רבהמ"ח אין להעמיס פירוש זה, רק משמעות הסוגיין שהוא אומר דבר אחד והם אומרים דבר אחר וכמשנ"ת לעיל.

וראיה לדרכנו מהירושלמי סוכה דף ט"ז ע"א, בעון קומי ר' חייה בר בא, מניין אם שמע ולא ענה יצא. אמר לון, מן מה דאנן חמיין רבנין רברבייא קיימין בציבורא ואלין אמריין ברוך הבא ואלין אמריין בשם ה', ואלו ואלו יוצאין ידי חובתן. משמע שאין גם אחד אומר כל הדיבור, אלא קצת אומרים ברוך הבא וקצת אומרים בשם ה'. ואם במרכבת המשנה (חלמא) כתב ע"ז דמשמע לכאורה שקדם הש"ץ ואמר ברוך הבא בשם ה' והם עונים ואומרים מקצתם ברוך הבא ומקצתם בשם ה', לא כתב כן אלא כלפי הכפ"ת שהבאתי לעיל דמפרש בהיפך. ואילו נודע אליו אופן הקירוי שאנו נוהגים בו היה סובר ומקבל, שאין כופלים בפיסקא זו, אלא חולקים אותה הש"ץ והציבור (כמו כן לעניין חשבון העניות שכתב מדעתו, ויובא בס"ד לקמן ס"ק נ"ב). והדבר מפורש יוצא מהתוספתא סוף פסחים (פ"י ה"ד) מביאה הראבי"ה (ח"ב סי' תקכ"ה סו"ד קע"ב) וז"ל, המקרא את ההלל הם הולכין אצלו וכו' [ידוע שכך היה דרכם, שא' היה מקרא וכו'. חסדי דוד]. המקרא את בניו [ובנותיו קטנים] צריך להיות עונה עמהן במקום שעונין. באי זה מקום הוא עונה, הגיע לברוך הבא, אומר עמהן בשם ה'. הגיע לברכנוכם, אומר עמהן מבית ה' ע"כ. ולדעת המפרשים דלעולם אומר הש"ץ בשם ה' עם הציבור, מאי איריית קטנים. אלא ע"כ שאין ענייתם חשובה דיבור, משא"כ גדולים. עוד משמע לפו"ר מהתוספתא שאם אשתו עונה א"צ לענות עמה בשם ה', מדלא נקט התנא "אשתו" ובניו, רק בניו ובנותיו (ועבד כאשה. ואת"ל כקטן, לא נקט עבד דלא שכיח כאשה וקטן) אך גם בהלכתא גברותא דרבא נקט קטן גרידא שעונה אחריו מה שהוא אומר, וה"ה אשה ועבד לדעת חלק מהפוסקים (ע' בפסקי מהרי"ץ ה' חנוכה ס"ק נ"ב), לכן יאמר עמהם בשם ה'. ושמעינן מיהת דגדולים העונים אחריו בשם ה', מדינא א"צ לענות בפיו עמהם, כפשט התלמודים בבלי וירושלמי. שו"ר בחזון יחזקאל על התוספתא דמפרש להדיא עונה עמהם בשם ה', לפי שהם קטנים (והציבור יוצאים באמירת הש"ץ ברוך הבא, אפי' הבקיאים. ואח"כ אומר חצי הפסוק ברכנוכם מבית ה' והציבור כופלו, ואין שום פגם או חסרון בחלוקתו, וכן בפסוקים שאחריו אל ה' וכו' אלי אתה וכו', כהללויה וברוך הבא ואנא ה' שמפורש בגמ' לחלקם. וגם בזמנינו הרי מחלקים כולם את הפסוק אנא ה' לשניים).

פס גבן לברורי חלוקת הפיסקא ברכנוכם מבית ה' שנו' בתוספתא, ואנחנו אין חולקים שום פסוק לומר הש"ץ דבר אחד והציבור דבר אחר, כי אם ברוך הבא לבדו. אכן היו שחלקו כל הפסוקים משם והלאה כדאי בסידור רע"ג ח"ב דף ס"ה, אומר ברוך הבא, והם אומרים בשם ה'. הוא אומר ברכנוכם, והם אומרים מבית ה', וכן חולקים הפיסקאות אל ה', ויאר לנו. אסרו חג בעבותים, עד קרנות המזבח. אלי אתה ואודך, אלהי ארוממך. ופסוק אחרון הודו לה' וכו' כופלים. וע"ע לעיל ס"ק כ"א מנהגי גאונים וראשונים בעניית הודו לה' כי טוב, וזהו מה שכתב הרמב"ם סו"פ ג' מחנוכה, שראה בכל המקומות מנהגות משונות בקריאתו ובעניית העם. וחלוקת הפיסקא ברוך הבא מוסכמת היא מבבלי וירושלמי ותוספתא וגאונים וראשונים, והכי נהגינן. ונתנו בו טעמים ורמזים, כגון מה שמצאתי ברשימות אאמו"ר שליט"א מפעמון זהב כתי"י למהר"י ונה וז"ל, למה חולקין ברוך הבא. אמרו, בשעה שהצדיק נפטר מן העולם, מלאכי השרת אומרים ברוך הבא, ורוה"ק אומרת בשם ה' ע"כ מאאמו"ר. ובמדרש הביאור למהר"ר שעדיה דמארי כתב (נדפס בהגש"פ גאולת ישראל ה'תשנ"ח דף ס"א) למה חולקין ברוך הבא. שעתידין לימות הגואל, אנשי ירושלים אומריין מבפנים ברוך הבא, ואנשי יהודה אומריין מבחוץ בשם ה' ע"כ. וכך מצאתי במדרש תהלים סוסי"י קי"ח, ונוסף שם ברכנוכם מבית ה', אל ה' וכו' שכולם נחלקים בין אנשי ירושלים מבפנים ואנשי יהודה מבחוץ (שם נפל חסרון בדילוג הדומות, וצריך להשלים ע"פ חלוקת התוספתא ורע"ג דלעיל בסמוך) ומסיים, אנשי ירושלים ואנשי יהודה פותחין את פיהם ומשבחין ומהללין יחד לקב"ה, אומרים, הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו:

הש"צ בלחש כל דיבור מההלל רק לשמוע ולהטות אוזן לבד^{נא}. וזהו הלילו, לשמוע שריקו"ת הדרי"ם, ולא למהר לענות בלחיצ"ה^{נב} ולשבש השוכנים סביביו בבהכ"נ. וכן

בארות שלמה

^{נא} **כוונת** רבהמ"ח להוציא הספק מליבם שמא אינם יוצאים י"ח באמירת הללויה, כטענת מהרד"ם השנית ברביד הזהב סי' י"א. ועל שאר טענותיו מצד המזלזלים בקריאתו, כבר השיב לעיל סו"ס ב' דלתקנת הפקחים ראוי לנו לחוש. אם כן חזר הדין שהיה משיב מהרד"ם מעיקרא לשואליו, כי המשנה לקרותו כל הקהל יחד, מקצר ח"ו בכבודו של מקום וכמשי"כ בתשובתו הנ"ל:

^{נב} **מליצה** בנויה על לשון ענייה "בלחיש"ה" שכ' הראשונים גבי בונה ירושלם שבבר' המזון. ומדברי רבהמ"ח מובן שהיו אנשים עונים הללויה בקיצור ובמהירות כדי לשמוע היטב תחילת הדיבור הבא מהש"ץ, ושיבשו שאר הציבור העונים כרגיל. כי אם כוונתו בהיפך שהיו מקדימים לענות הללויה לפני סיום הדיבור מהש"ץ, ומשבשים הציבור שאינם שומעים את סיום הדיבור, הנה מלבד שפי' זה אינו מתיישב יפה עם סגנון הדברים וסידורם, עוד קשה עליו ממה שכ' לעיל בסמוך דעניית הללויה הוא לן במקום קריאת הדבורים ממש. הרי דסגי לן בעניית הללויה כנגד הש"ץ, שכך נתייסד ההלל לומר הוא דבר אחד והם אומרים הללויה, ולא הוצרכו לשומע כעונה עד ברוך הבא וכמשנ"ת. ואפי' אם נפרש כן דברי רבהמ"ח דשיבוש הציבור דקאמר הוא שמונעים מהם לשמוע סיום הדיבור, אין זה אלא לכתחילה, וכן מש"כ אאמו"ר בשי"ע המקוצר ח"ב סי' ע"ח סוף דף רצ"ו, שלא יתחיל הש"ץ שום פיסקא תוך עניית הציבור. כי הדבר פשוט שיוצאים ידי חובה בעניית הללויה אפי' לא שמעו היטב סיום הדיבור או תחילתו, וכך היה נהוג בכל בתי כנסיות אשר שמענו ונדעם ואבותינו סיפרו לנו, שלא הקפידו על דבר זה. ומהא"י טעמא גם מי שדעתו משוטטת ומתפזרת, רק קולו מצפצף הללויה בלא מחשבה וכוונה, יצא י"ח בדיעבד כמי שמוציא הדברים מפיו. ומה שכתב בשער הציון סי' תפ"ח סק"ב שאפי' פסוק אחד ותיבה אחת לעיכובא, וכ"כ רבהמ"ח בפעולת צדיק ח"ג סו"ס רע"ו שלא לדלג אפי' תיבה אחת, הוא לקורא ההלל בעצמו. ובפסקי מהרי"ץ ה' חנוכה יתבאר עוד בס"ד.

ותן ליבך ליקרת זמרת ההלל ע"פ דברי הגמ' בברכות ריש דף י' ותוס' שם, דבפרשיות החביבות על דוד חתם מעין הפתיחה, וכך הוא בפרשיות ההלל ראשונה (הללויה תחילה וסוף) ואחרונה (הודו לה' תחילה וסוף), גם ג' האמצעיות מסיימות הללויה אגב הללויה שבסוף כל פרשה הקודמת, מאחר שהציבור כופלים אותו. וזה ע"פ מה שנתבאר לעיל ס"ק י"ח ד"ה וכמה שבפסוק לא לנו אין פרשה, והודו לה' פרשה. ובגמ' פסחים דף קי"ז ע"א משמע שעיקר ההלל היה לא לנו וכו', ממשה רבינו ויהושע ושאר נביאים. ואין לומר דנקט לא לנו וה"ה שאר המזמור, שהרי פתיחתו בצאת ישראל ממצרים וכו' הירדן יסוב לאחור וכו' עד חלמיש למעינו מים, תוכו מוכיח עליו שהוא סיפור הנסים שהיו ולא נאמר אז, רק לאחר זמן ע"י דוד שהוסיף בו לפניו ולאחריו. גם עיקרו נשכח מישראל עד שבא דוד והחזיר ההלל כמובא באוצה"ג לשם דף קכ"ד, ונראה כוונתם לפרש באגב שמחלוקת ר"א בן ר"י וחבריו, דברי כולם אמת, ע"ד שכחם וחזרו וייסדום כדאמרין בכמה דוכתי. נמצא ייסוד ההלל **ממשה ויהושע וזקנים**, **עד דוד הגדיל** לקבוע בו קכ"ג פעמים הללויה, כמש"כ אאמו"ר בשערי יצחק טבת ה'תש"ע דף י"ז בשם חכמי תימן (כגון מהר"ס דמארי המובא לקמן) שסדר קריאת ההלל ועניית קכ"ג הללויה נתייסד מדוד המלך ע"ה בעצמו ע"ש. ובקירויו אנו חו"זין הללויה עם תיבת יְהוָה בכל אמצע פסוק (והם שניים בסו"ס קט"ו, ושניים בס"י קי"ח. חוץ מַיְסוּר יסרני יְהוָה שאין זה הגון לענות אחריו הללויה) כמו במזמור קל"ו ששינה לחרוז עבדו עם כי לעולם חסדו, במקום תיבת עמו הכתובה במזמור הקודם. וזה דלא כחלוקת ב' מרכבת המשנה שעשה מדעתו, ועוד יש להעיר עליו בפיסקת לא לנו שהפסיק באתנחא יותר מעולה ויורד, גם תיבת הללויה שבסופי הפרקים הפריד ומזה החשיב רביע מוגרש יותר מרביע. ופיסקת ההלל שמקובל בידינו עדיף, וכן דרכי הטעמים שבספרי אמי"ת, דבר דבור על אפניו כאשר יבין כל מבין ומבחין ומודה על האמת.

וטעם לכפילת ראשי הפרקים כתב בס' עמק סוכות, כדי להודיע שהוא ראש פרק לעניין הפסק כבסי' תפ"ח ע"כ. ומועיל גם לציבור שיכוונו דעתם, כי אם היו עונין רק הללויה מראש ועד סוף, לא היו נותנים דעתם למילותיו, ופנה לב כל אחד לעניינו. ועכשיו שהעניות מתחלפות מכוונים דעתם על מה הם עונים כאשר הורה הניסיון, ומ"מ בדיעבד אפי' אינו יודע על מה עונה יצא כמבואר לעיל. סוף דבר, כשעונים הללויה פיסקי פיסקי, וכופלים ראשי פרקי, הלילם נרצה ונגינתם עולה עד שחקים ממעל כמש"כ רבהמ"ח כאן שזהו הלילו,

מפורש בסוכה פ"ג במשנה הלכה י' וז"ל, מי שהיה עבד או אשה או קטן מקרין אותו, עונה אחריהם מה שהן אומרים ותהי לו מארה. ואם היה גדול מקרא אותו, עונה אחריו הללויה ע"כ. וע"ש ברש"י ורע"ו שמפורש היטב כפי המנהג:

בארות שלמה

ועוד מעלות טובות בקירויו כמנהג הראשון שאנו מחזיקים בו עד היום דהיינו יראת ה' ככתוב לעיל סעיף ב' ד"ה וכתב, ובד"ה והנה האריך הרחיב בחשיבות הקירווי ומעלתו יעושי"ב, וכבר הובאו לעיל דברי רמב"ם על מנהג זה שבו ראוי לילך, כמאמרם ז"ל לענות קכ"ג פעמים הללויה כנגד שנות אהרן. גם מדברי תוס' המובאים לעיל סוס"ק א' יש ללמוד שזהו המנהג העיקרי והמוסמך מכולם. ובמדרש הביאור למהר"ר סעדיה דמארי (נדפס בהגדה של פסח גאולת ישראל, פעו"צ היתשני"ח דף ס"א) כתב וז"ל, למה "חייבין" לענות הללויה, לפי שהן כנגד שנותיו של אהרן. אמרו רבותינו, אמר לפני הקב"ה, אהרן חטא, ונתכפר לו. ואני חטאתי, אני מבקש ממך שתכפר לי ע"כ:

לכן אחי, ב"י"ן תב"י"ן את אשר לפניך, לסמוך ולתמוך הקהל והש"ץ שיאמרו הלל כראוי במיתון ובעניית הללויה, תשואות חן חן לה. האם תערוך אליה קריאה בחפזה, באפס מענה "לצאת ידי חובה". אשרינו מה טוב חלקנו ומה נעים גורלינו, מורשת אבותינו המשתלשלת בידינו מקדמוני קדמונינו, להבין ולהשכיל בשירה וזמרה ודברי הלל, שאמר משה לפני קונוהו. ובתקנת נביאים לאמרו בכל פרק ובכל צרה, עד הגאולה העתידה, אשרי העם שככה משורר ומהלל ממצרים ועד הנה. וכעין זה נתפרסם בשם החזו"א למי שחפץ לשמוע כיצד ניתנה תורה על הר סיני, יבוא אצל התימנים כשקוראים בתורה [כפי הנראה מדבר על עשרת הדיברות, וא"כ זכה לשמוע אותם מפי אדם גדול ובקי בקריאתם ונעימתם]. ינוחן אבהן דעלמא, שקבעו בהלל קכ"ג עניות, המשברים תקרות ועליות. ושבח מפואר כזה, חלילה להתרשל ולהתעצל בו כחס על הזמן, בתואנות שונות וחומרות מדומות. מי בכס ירא ה', שומע בקול עבדו ועונה, שזו היא יראת ה' לענות הללויה כמובא לעיל בסמוך, עם שאר המעלות הטובות בקירויו כדינו.

ויען כי ארכו לנו הדברים, טוב לציין כאן שאר עניינים המסתעפים, והם כיצד אמרו שירה על הים, וביאור מאמר חז"ל ששרתה עליהם רוח הקדש, ס"ק כ"א כ"ב. ביאור קע"ה פרשיות בתורה כנגד שנותיו של אברהם אבינו, בסוף ס"ק י"ד. חשבון קמ"ז מזמורים בס' תהלים, ע"פ מסורת הסופרים, ס"ק י"ח מד"ה וכמה ואילך. חבל גאונים וראשונים שפירשו מנהגא דהלילא בגמ' סוכה כמנהגינו, בראיות חזקות, ס"ק י"ח. הרמב"ם ראה מנהגים שונים בקירווי ההלל, ס"ק נ' ד"ה פש. דעת שאר חו"ר תימן על מנהג הקירווי, ס"ק מ"א. הש"ץ שאומר ברוך הבא, אם צריך לומר גם בשם ה' עם הציבור, ס"ק נ'. אם לא שמעו כל הדיבור מהש"ץ, והעונה הללויה בלא כוונה, ס"ק נ"ב. טעה הש"ץ ואמר שתי פיסקאות יחד, ס"ק ג'. דין השומע ואינו עונה, ס"ק מ"ט.

ובכל עניינים אלו לא מצאנו ידינו ורגלינו,
לולי מעשי אבותינו שאחזנו בידינו,
אל ה' ויאר לנו.